

Ілля Луковенко

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії і релігієзнавства
Державного університету
інформатики і штучного інтелекту (Донецьк)*

ВНУТРІШНЬОПАРАФІЯЛЬНЕ ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНИХ ГРОМАД НА ДОНЕЧЧИНІ У СЕРЕДИНІ 40-Х – НАПРИКІНЦІ 50-Х РОКІВ ХХ СТ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано внутрішньопарафіяльне життя православних громад Донецької єпархії з часу визволення краю від німецьких окупантів до початку 60-х рр. ХХ ст. Акцент зроблено на внутрішніх конфліктах у громадах, що були спричинені внутрішнім устроєм громад та фінансовим фактором.

Ключові слова: *Донецька єпархія, православна парафія, внутрішньо парафіяльний конфлікт.*

Православна церква є живим організмом, який, з одного боку, функціонує за законами, які відрізняють її від інших соціальних інституцій, а з іншого боку, оскільки є часткою «цього світу», не може повністю відмежуватися від його проблем та законів, від специфіки суспільного життя, обумовленого історичними закономірностями. Це стосується як церковного сьогодення, так і минулого, зокрема й історії Церкви в радянський період. Для цілкового та об'єктивного розуміння складної, суперечливої історії Православної церкви за часів існування СРСР необхідно серед іншого з'ясувати і таку проблему, як внутрішньопарафіяльне життя православних громад в окремих регіонах. Ця проблема не знайшла свого висвітлення у регіональному вимірі, хоча окремі її аспекти піднімалися у працях В.Войналовича, В.Пашенка, а також деяких краєзнавців.

Метою цієї статті є аналіз ситуації, що склалася у парафіяльному житті Донецької єпархії в повоєнний час. Автором ставляться завдання, ґрунтуючись на архівних документах світського та церковного походження, виокремити ті суб'єкти парафіяльного життя, що, відповідно до Положення про управління РПЦ, були учасниками цих процесів; визначити ступінь задіяності та функціональні обов'язки різних сторін; проаналізувати проблемні моменти у відносинах суб'єктів парафіяльного життя та їхній вплив на функціонування громад.

Згідно з Положенням про управління РПЦ 1945 р., її базовою, первинною одиницею була парафія. Кожну громаду віруючих очолював настоятель храму, якого призначав єпископ за згодою з владою. В обов'язки настоятеля входило духовне керівництво віруючими та управління кліриками церкви (якщо настоятель не був єдиним священником парафії, хоча таких громад було не так багато) та парафією. Настоятель відповідав перед єпископом за належне, відповідно до приписів, проведення богослужінь, а також точне виконання вказівок єпископа стосовно духовного керівництва кліром та громадою. У

Положенні зазначалося, що настоятель зобов'язаний наглядати за тим, щоб розпорядок парафіяльного життя не перешкоджав виконанню віруючими громадянських обов'язків (наприклад, у сільській місцевості – робіт у полі). Настоятель був членом парафіяльної громади та головою виконавчого органу парафії – церковної ради. Тож бачимо, що до реформи 1961 р. він виступав впливовою фігурою в житті парафії – на нього покладалися не тільки духовні, але й господарські, фінансові та інші аспекти парафіяльного життя.

У склад церковної ради входили також церковний староста, його помічник і скарбник. Усіх їх (окрім настоятеля) обирали на загальному парафіяльному зібранні. До обов'язків цього виконавчого органу громади належало ведення церковного господарства, піклування про стан молитовного приміщення (освітлення, опалювання, ремонт тощо), забезпечення храму всім необхідним для проведення богослужінь (богослужбові книги, ладан, хрестики тощо). Крім того, церковна рада відповідала за всі фінансові потоки, що проходили через парафію: вносила певну суму грошей до патріархії (через єпископа) для придбання святого мира; контролювала облік та витрати коштів громади; робила внески та відрахування з парафіяльних грошей на церковні та патріотичні потреби (наприклад, у Фонд Миру), на утримання священика, єпархіального єпископа та його управління, патріархії та її духовних закладів, а також на богословсько-пастирські курси (якщо такі проводилися). Всі церковні суми склалися з добровільних внесків віруючих (так звані «тарілкові збори» під час богослужінь), грошей, отриманих з продажу свічок, просфор тощо, а також будь-яких інших пожертв віруючих на потреби храму. Всі ці кошти повинні були вноситися на зберігання до державного банку або ощадної каси на рахунок храму. Їх можна було отримати на підставі чеків за підписами настоятеля та скарбника парафії. Обов'язковим вважався облік всіх грошей шляхом ведення прибутково-витратної книги.

Ще одним суб'єктом парафіяльного життя була ревізійна комісія. Вона обиралася також на загальних зборах парафіян і складалася з трьох осіб. У функціональні обов'язки комісії входив постійний нагляд за станом церковного майна та рухом грошових сум (раз у квартал вона мала проводити відповідну ревізію, а також стежити за витрачанням коштів). За умови виявлення надуживань, комісія повинна була скласти відповідний акт та надати його місцевій міськраді або сільраді. У разі, якщо в діяльності церковної ради в цілому або окремих її членів були помічені незаконні дії, настоятель мав право довести це до відома єпископа, який уже мусив розслідувати справу безпосередньо або через благочинного та, поставивши до відома уповноваженого Ради у справах РПЦ, запропонувати громаді замінити членів ради на інших.

Таким чином, керівництво місцевою громадою складалося з настоятеля, церковної ради та ревізійної комісії. При цьому до 1961 р. саме у настоятеля були важелі управління парафією. Власне за такої системи в ці роки спостерігалися складні та суперечливі явища у внутрішньопарафіяльному житті Православної церкви на Донеччині.

Особливістю внутрішнього устрою життя православної громади було те, що через руки членів церковних рад проходили, як уже зазначалося, всі фінансові

потоки парафії. Це стало причиною однієї з найболючіших проблем Церкви в повоєнний час. Між головними суб'єктами парафіяльного життя - настоятелем, церковною радою та ревізійною комісією – постійно точилися суперечки, пов'язані з контролем та використанням парафіяльних коштів, що викликало незадоволення настоятелів. Так, парох храму в с. Максиміліанівка, прагнучи навести порядок у фінансових справах парафії, наразився на спротив членів церковної ради, які сказали йому: «Ваше місце у вівтарі, і ми перед вами не звітуємося». Той же священник скаржився, що «церковні люди не бояться церковних законів, всюди члени церковних рад присвоюють церковні гроші, спекулюють свічками, у церквах збагачуються, а коли скаржишся єпископу, він жодних заходів не вживає»¹. Цікаво, що цей священник вимушений був десять разів переходити з парафії до парафії, бо його завжди «виживали» члени церковних рад.

Розповсюдженням було і таке протистояння між членами церковних рад та настоятелями, коли об'єктом критики виступав уже сам настоятель. Тут також йшлося насамперед про фінансові питання. Парохи через своїх ставлеників з церковного активу нерідко встановлювали контроль над фінансовими потоками і використовували їх на власну користь. Очевидно, це пояснюється тим, що фінансовий тиск на священників з боку влади був значним і спокуса поправити своє матеріальне становище за рахунок громади була великою. Саме тому настоятелі часто брали великі суми в церковній касі та покривали ними власну заборгованість щодо податків. Так, парох одного з храмів узяв у церковній касі 27 тис. карб. ісплатив податки за себе, регента церковного хору, диякона та одного з парафіяльних священників².

Проблему створювала також діяльність деяких голів ревізійних комісій. Скарги на них уповноваженому Ради у справах РПЦ подавали здебільшого самі віруючі. Прикладом є ситуація, коли члени ревізійної комісії та церковної ради храму поскаржилися на голову ревізійної комісії, який сам керував парафіяльними коштами, поклавши гроші в банк на своє ім'я. Уповноважений нагадав священникові, що ці питання не входять до його компетенції і що це внутрішні справи церкви. На що отримав відповідь: «Якщо це питання відноситься не до уповноваженого, а до церковних властей, то [церковні кошти] як привласнювали, так і будуть привласнювати»³.

Про те, що ця проблема таки існувала, свідчать і єпархіальні документи. Діяльність парафіяльних ревізійних комісій дуже часто викликала нарікання керівництва єпархії. Лист Донецького єпархіального управління від 5 березня 1951 р. дає змогу відтворити ті негаразди, що мали місце в парафіях. Управління звертає увагу благочинних на те, що ревізійні комісії або не працюють зовсім, або працюють недостатньо, практично не займаються систематичною ревізією господарсько-фінансової діяльності громад, не ведуть обліку. Все це призводить до численних порушень, прямо чи опосередковано даючи підстави для розкрадання та безконтрольного ведення церковного господарства. Такий стан речей не задовольняв єпархіальне управління, і єпископ Никон доручив благочинним та настоятелям парафій активізувати роботу ревізійних комісій,

усунувши всі недоліки в ній і скорегувавши її відповідно до норм Положення про керівництво РПЦ⁴.

Загалом по області випадки таких порушень були досить розповсюджені. Так, за даними уповноваженого, в 1951–1952 рр. з 194 зареєстрованих православних парафій внутрішньопарафіальні конфлікти зафіксовано у 58. З них у міських парафіях – 29, у селищних – 16, сільських – 13⁵. Наявність у міських парафіях більшої кількості конфліктів, ніж у селищних та сільських, пояснюється значнішими фінансовими потоками в них.

Аналізуючи внутрішньопарафіальну ситуацію в області у 40–50-ті рр. (тобто до церковної реформи, яку провів Архирейський собор РПЦ у 1961 р.), зазначимо, що ініціаторами та головними діючими особами таких конфліктів виступали переважно настоятелі парафій. Як правило, саме вони створювали навколо себе групу однодумців, церковний актив, подекуди для протидії вже існуючим церковним радам, ревізійним комісіям, «двадцяткам», та всіляко намагалися зареєструвати її в органах влади. До такої групи вірних настоятелеві парафіян належали головним чином громадяни, в минулому пов'язані з життям церкви (церковні активісти ще з часів окупації та навіть раніше). Як що у воєнні та в перші повоєнні роки священники намагалися дізнатися про минуле тих, кого вони пропонували до церковного активу, то вже з кінця 1940-х рр. простежується тенденція, коли парохі чи то свідомо приховували, чи то справді не знали таких відомостей. Траплялися випадки проведення до церковного активу громадян, котрі мешкали в іншій місцевості, що було заборонено, – вони, звичайно, не реєструвалися уповноваженим.

Набула поширення практика, коли духовенство свідомо перешкоджало в діяльності тим членам церковного активу, які з певних причин їх не влаштували. Йдеться передусім про облік та витрати парафіальних коштів. Настоятель прагнув займатися цим одноособово або через відданих йому людей, що провокувало конфлікти, іноді дуже тривалі.

В одному з тогочасних звітів уповноваженого з цього приводу читаємо: «У діяльності духівництва помічається намагання одноособово керувати всіма церковними справами та збагачуватися за церковний рахунок. Такі дії викликають внутрішньоцерковні конфлікти та негаразди. Особливо в міських та селищних парафіях»⁶. У 1956 р. уповноважений фіксував, що настоятелі церков намагаються самостійно вести парафіальне господарство, встановлювати заробітну платню.

Як слушно зауважив відомий дослідник державно-церковних відносин в Україні В. Войналович, «новий порядок загострив суперечності між духовенством і старостами церковних рад та наблизив до них активом, призвів до значних порушень та зловживань у справі надходження, обліку й використання коштів у парафіях».

Результатом таких внутрішньопарафіальних конфліктів настоятелів з церковним активом стала часта заміна священників на парафіях. Так, протягом першого десятиліття з часу звільнення області від німецької окупації (тобто в 1943–1953 рр.) священнослужителі не змінювалися тільки в 29 храмах з 192 за-

реєстрованих станом на 1953 р. У 76 парафіях священники змінилися внаслідок внутрішньопарафіяльних конфліктів, у 76 – внаслідок матеріального незадоволення, у 10 – через смерть або виведення за штат⁷. Причому, як наголошує уповноважений, практика переведення священників з парафії до парафії за власним бажанням самого духівництва з причин матеріального незадоволення була домінуючою до кінця 1940-х рр. Від цього часу починає превалювати тенденція переведення духовенства вже з ініціативи єпископа, з метою усунення внутрішньопарафіяльних конфліктів. Така практика спостерігається і в більшості інших областей України, але тільки у Сталінській області найпоширенішою причиною були саме внутрішньопарафіяльні конфлікти, тоді як у інших областях – переважно пошук більш прибуткових парафій, намагання єпископів підтримати та зміцнити згасаючі парафії. До речі, останнє для Донеччини взагалі не було характерне, і в цьому також можна вбачати відмінність тутешнього православного життя⁸.

Духovenство намагалося нейтралізувати непокірних віруючих. Одним з засобів досягнення цього було виведення їх зі складу церковного активу й введення, замість них, підконтрольних парафіян. Священники виходили з пропозицією заміни членів церковних рад, ревізійних комісій, «двадцятко». Деякі настоятелі намагалися включати до виконавчої влади парафії людей малограмотних, якими легко було б у разі необхідності маніпулювати, ще інші взагалі не хотіли мати церковний актив у повному складі й не подавали дані на реєстрацію.

Свого найвищого рівня внутрішньопарафіяльні конфлікти досягли наприкінці 1950-х рр. Провокувало їх здебільшого саме духовенство. Часом доходило навіть до фізичних, насильницьких дій, чого раніше практично не помічалось. Для прикладу можна навести випадки протистояння у парафіях сіл Новоселівка (Старобешевського району), Ново-Бахмутівка (Дзержинського району), м. Хацизьк тощо. Про загострення ситуації під кінець 50-х рр. свідчить той факт, що в 1959 р. уповноваженим з цього приводу було отримано 92 скарги та прийнято рекордну кількість відвідувачів – 233.

Особливо показовим був конфлікт в єдиній на все місто Покровській церкві м. Єнакієве, який виник у 1953 р. між настоятелем храму Григорієм Гавриленком та священником Лук'яновим. Закінчилося все тим, що ініціаторів протистояння – прибічників Лук'янова (всього 8 осіб), архієпископ Никон відлучив від Церкви. Прибічники Лук'янова намагалися заперечити повноваження активу, що склався з прихильників Гавриленка, й обрати новий склад церковної ради та ревізійної комісії⁹. В Указі архієпископа від 22 серпня 1953 р. сказано (мовою оригіналу): «...повинны в расколе, отчуждении от церкви, горделивом непослушании поставленным от архиерея пастырям, клевете, обмане, поношении и презрении архипастырской власти, отсюда презрении, пренебрежении и противодействию апостольскими и святоотеческими правилами и установлениям церковным, соблазне, совершении духовного убийства и разрушении церковного мира.

Богоборческом попрании единства Тела Церковного, кощунственной хуле на Духа Святого, клятвопреступлении и святотатстве, выразившемся в

присвоєнии себе не принадлежащей им церковной власти, но и в стремлении овладеть с алчной корыстной целью церковными средствами и хозяйством общины»¹⁰.

Основною причиною посилення конфліктів саме наприкінці 1950-х рр. було, вочевидь, прагнення священників покращити свій матеріальний стан за рахунок коштів парафій на тлі наступу держави на Церкву і реальної загрози подальшому церковному життю, яку священнослужителі добре усвідомлювали.

Вище єпархіальне керівництво в особі архієпископа Бориса (Віка), який очолив Одеську кафедру й адміністрував Донецькою кафедрою після смерті архієпископа Никона (Петіна) у квітні 1956 р., вже з другої половини 1950-х рр. намагається активно протидіяти внутрішньопарафіальним конфліктам. Їхню головну причину єпархіальне керівництво вбачало в тому, що на місцях духовенство та церковний актив зовсім не знали Положення про управління РПЦ, а подекуди настоятелі храмів свідомо унеможливлювали ознайомлення віруючих з цим документом.

Розуміючи це, очільник Донецької єпархії архієпископ Борис (Вік) постійно наголошував на необхідності дотримання правил Положення про управління РПЦ, яке є основоположним документом, що регламентує організацію церковно-парафіального життя. Владика зауважував, що це Положення часто грубо порушується: настоятелі намагаються звести до мінімуму роль церковної ради, одноосібно вирішуючи всі питання, зокрема фінансові; натомість парафіальна виконавча влада в особі членів церковних рад перевищує свої повноваження, нерідко присвоюючи собі права настоятелів і прагнучи безконтрольно витратити церковні кошти. На думку владика це зумовлено незнанням згаданого документа. Тому архієпископ Борис зобов'язав настоятелів та благочинних детально ознайомити церковний актив із нормами Положення та незмінно керуватися ними у діяльності¹¹.

Отже, можемо зробити такі висновки.

Після німецької окупації відбувається організаційне оформлення церковного устрою як на загальноєпархіальному рівні, так і на рівні парафій. Здійснюється це на підставі Положення про РПЦ, згідно з яким основними діючими особами у внутрішньопарафіальному житті стають настоятелі храмів, члени церковних рад і ревізійних комісій.

Специфіка суспільно-економічного розвитку краю сформувала такі особливості релігійності віруючих, як поверховість, обрядовість, примат форми над змістом віри, цінність обряду як оберегу від складних умов праці та постійного ризику смерті. Акцент на обрядовості спричинив значні фінансові вливання у церковні каси. Великі фінансові потоки в громадах зумовили одну з найбільш проблем тогочасного життя єпархії – внутрішньопарафіальні конфлікти на фінансовому ґрунті, сутність яких зводиться до боротьби за контроль за коштами парафій. Аналіз документів доводить поширеність цих конфліктів у парафіях області між виконавчими органами громади (настоятель, церковна рада, ревізійна комісія, «двадцятка»). Свого загострення конфлікти набули наприкінці 1950-х рр. коли, по-перше, фінансові надходження громад

були найбільшими; по-друге, фактично завершилося переміщення фінансової активності вірних до міських та (меншлю мірою) селищних громад, що, зокрема, позначилося на конкуренції серед священнослужителів за місце у найбільш заможних парафіях (особливо на тлі наступу на Церкву наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр.). Сільські парафії в ці роки фактично повністю занепали.

Найчастіше ініціаторами внутрішньопарафіяльного протистояння ставали священники, котрі опиралися на відданих їм членів виконавчих органів громад, нейтралізуючи непокірних і відсторонюючи їх від справ.

1 Державний архів Донецької області. – Ф. Р-4021. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 65.

2 Там само. – Спр. 15. – Арк. 61.

3 Там само. – Спр. 12. – Арк. 6-7.

4 Там само. – Спр. 20. – Арк. 176-177.

5 Там само. – Спр. 21. – Арк. 13.

6 Там само. – Спр. 24. – Арк. 16.

7 Там само. – Арк. 39.

8 Там само. – Арк. 15.

9 Там само. – Арк. 88.

10 Там само. – Арк. 88-90.

11 Там само. – Спр. 34. – Арк. 18-19.

SUMMARY

Lukovenko I.G.

INTERNAL PARAPHICAL LIFE OF ORTHODOX COMMUNITIES IN DONETSK AREA IN THE MIDDLE OF 40-TH – AT THE END OF 50-TH YEARS OF XX CENTURY: PECULIARITIES AND PROBLEMS

The article deals with the analysis of internal paraphical life of Orthodox communities of Donetsk eparchy from time of liberation the land from german occupants till the beginning of 60-th years of XX century. The accent is made on internal conflicts having been happened inside the communities and that were reasoned with the system of internal structure of the communities and financial factor.

Key words: Donetsk eparchy, orthodox paraphia, internal paraphical conflict.